

ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINA QARŞI TÖRƏDİLMİŞ EKOLOJİ CİNAYƏTLƏR HAQQINDA

Hümbətov F.D.

*Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Davamlı inkişafın planlaşdırılması və
idarə edilməsi kafedrasının dosenti
e-mail: fuad.humbatov@mail.ru*

Məqalədə beynəlxalq münaqişələr kontekstində ekoloji terrorçuluq, ekosid, ekoloji müharibə anlayışları müqayisəli təhlil edilir və bu kontekstdə son 30 ildə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı aparılmış işğalçılıq siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi törədilmiş ekoloji cinayətlər beynəlxalq münasibətlər və humanitar hüquq nöqteyi-nəzərindən tədqiq edilir.

Açar sözlər: *ekoloji təhlükəsizlik, ekoloji terror, ekoloji müharibə, ekosid*

Ətraf mühitin mühafizəsi problematikası ötən əsrin 80-ci illərindən etibarən global çağırış kimi, demək olar ki, bütün beynəlxalq ictimaiyyətin gündəmində ciddi surətdə yer almış məsələlərdən biridir. Bu problem istər sülh dövründə, istərsə də silahlı qarşıdurma dövründə müxtəlif aspektlərdə beynəlxalq ictimaiyyəti daim narahat etmişdir.

Məlumdur ki, bəşəriyyət tarixinin müxtəlif dövrlərində baş vermiş beynəlxalq münaqişələrin, müxtəlif müharibələrin ümumi cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onlar nəinki münaqişə tərəflərinin müdafiə qabiliyyəti, əhalinin həyatı və sağlamlığı, sosial-iqtisadi, siyasi-hərbi durumuna neqativ təsir edir, eləcə də ətraf mühitə, ekoloji sabitliyə, münaqişəyə cəlb edilmiş dövlətlərin ekoloji təhlükəsizlik sisteminə ciddi zərər yetirirlər.

Hər bir ölkənin ekoloji təhlükəsizlik sisteminə iqtisadi fəaliyyət zamanı mümkün antropogen zərərlər və ya onların baş verməsi təhlükəsi barədə bir sıra elmi və digər ədəbiyyatda rast gəlmək olar. Hazırki məqalədə bu sistemə əsas təhdidlər qismində ekoloji terrorçuluq, ekosid və ekoloji müharibə anlayışları nəzərdən keçiriləcək, bu mənada son 30 ildə Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı aparılmış işğalçılıq siyasətinin əsas tərkib hissəsi kimi həyata keçirilmiş bir sıra ekoloji cinayətlər beynəlxalq münasibətlər və humanitar hüquq aspektləri nöqteyi-nəzərindən araşdırılacaqdır.

Məlumdur ki, 4-cü sənaye inqilabı dövründə baş verən elmi-texniki tərəqqi müxtəlif ölkələrin hərbi potensialını, eyni zamanda silahlı qüvvələrin döyüş qabiliyyətini gücləndirməklə yanaşı, silahlı qarşıdurmada iştirak edən tərəflərin ekoloji təhlükəsizlik sisteminə getdikcə daha ağır və təhlükəli zərərlərin meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Elmi-texnoloji yeniliklərin yaradıcı effekti

ilə yanaşı, onların müharibə, terrorçuluq və digər destruktiv istiqamətlərdə istifadəsinin müxtəlif humanitar problemlərə, o cümlədən ağır ekoloji fəsadlara səbəb olması barədə xeyli sayda tarixi faktlar yaxşı mövcuddur.

Belə ki, məsələn, Birinci Dünya müharibəsi zamanı, konkret olaraq, 22 aprel 1915-ci ildə Belçikanın İpr (Ypres) şəhəri yaxınlığında alman silahlı qüvvələri tərəfindən 180 tona qədər sarı rəngli boğucu xlor qazının küləyin istiqaməti üzrə fransız hərbi birləşməsinə doğru buraxılması nəticəsində qısa zamanda 3 minə yaxın fransız əsgərinin boğularaq tələf olması, yeddi min əsgərin isə ağır dərəcəli yanıqlar almasına səbəb olmuşdur. Bu hadisə tarixdə silahlı münaqişə zamanı ilk dəfə kimyəvi silahdan geniş istifadə halı kimi hərbi tarixinə düşmüşdür. Alman hərbi məşinına bu “sirli silahı” hazırlayıb təqdim edən və daha sonra onun kütləvi istehsalına rəhbərlik edərək külli miqdarda vəsait qazanmış iş adamı və alim – professor Frits Haber (Fritz Haber) isə, sanki yuxarıda bəhs edilən, xeyli sayda insanın tələfatına və ekoloji problemlərə səbəb olmuş cinayətdə rolu olmamış bir şəxs kimi 1918-ci ildə ammiakın sintezinin həyata keçirilməsinə kimya üzrə Nobel mükafatını görə almışdır. Əslində isə o, tarixə “kimyaçıların müharibəsi”nin banisi kimi düşmüşdür ([15]). Halbuki alman silahlı qüvvələrinin iprit adlanan bu zəhərləyici maddəni I Dünya müharibəsində istifadə etməsi bilavasitə “Quruda müharibənin aparılması qanunları və adətləri” haqqında 1907-ci il (18.10.1907) Haaqa Konvensiyasının 23a maddəsinə zidd idi və müharibə cinayəti sayılırdı ([16]). Göründüyü kimi, beynəlxalq münasibətlər tarixində ikili standartların bariz nümunəsi kimi bu hadisə, yəni bəşəriyyət əleyhinə cinayət törətmiş şəxsin Nobel mükafatına layiq görülməsi baş vermişdir. Təəssüf ki, XX əsrin sonunda bu ikili standartların başqa bir təzahürü baş verdi və Bakı şəhərində 20 yanvar 1990-cı ildə əhalinin xeyli sayda və amansızcasına öldürülməsinə əmr verərək bəşəriyyət əleyhinə cinayət törətmiş SSRİ-nin sonuncu prezidenti Mixail Qorbaçov da sülh üzrə Nobel mükafatına layiq görüldü.

Qeyd edək ki, İpr şəhəri yaxınlığında zəhərli maddənin istifadəsi ilə bəhs edilən əməlin müharibə cinayəti olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, növbəti mərhələlərdə digər dövlətlər də ABŞ, Böyük Britaniya və s. müxtəlif kimyəvi maddələrdən, onların boğucu növlərindən (fosgen, difosgen, iprit, zarin, zaman, V-qazlar) öz silahlı qüvvələrində geniş istifadə etmişlər. Xeyli sayda insan tələfatına səbəb olan bu kimyəvi silahların ətraf mühitə, havaya, torpaq və su ehtiyatlarına, fauna və floraya vurduğu ziyanlar isə o dövrdə ictimaiyyəti, görünür ki, daha az narahat etmişdir.

Hazırkı məqalədə beynəlxalq münaqişələr zamanı yuxarıda qeyd olunan qəsdən törədilmiş ekoloji cinayətlərin müxtəlif növləri, faktiki olaraq, ekoloji terrorçuluq, ekosid, ekoloji müharibə kimi anlayışlar təhlil edilməzdən əvvəl, ilk öncə ekoloji təhlükəsizlik anlayışına nəzər salmaq.

Ekoloji təhlükəsizlik anlayışı barədə elmi ədəbiyyatda müxtəlif tərif və izahatlar mövcuddur. Onların əsas məğzi ondan ibarətdir ki, istənilən dövlətin ekoloji təhlükəsizliyi onun milli təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsi kimi

insan və cəmiyyətin həyati vacib maraqlarının təmin edilməsi, bu məqsədlə təbii sərvətlərin rəşional istifadəsi və digər fəaliyyətlər zamanı ətraf mühitin antropogen təsirlərdən, habelə təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq və lokal səviyyəli hüquqi, inzibati-təşkilati və digər tədbirlər kompleksindən ibarətdir.

Bu mənada ekoloji təhlükəsizlik sistemi kompleks halda nəzərdən keçirilməli, onun təmini üçün istifadə olunan vasitə və tədbirlər hər bir dövlətin əsas funksiyalarından birinə çevrilməlidir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasında ekoloji təhlükəsizlik məsələləri AR Konstitusiyası və digər müvafiq qanunvericilik aktlarında yer almışdır. Belə ki, AR Konstitusiyasının 39-cu maddəsində digər məsələlərlə yanaşı, hər bir şəxsin sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququ təsbit edilmiş, habelə dövlətin ekoloji tarazlığın saxlanılmasına təminat verməsi qeyd edilmişdir ([17]).

Bununla yanaşı, AR-nin 08.06.99-ci il tarixli 677-İQ saylı "Ekoloji təhlükəsizlik haqqında" qanunu ([18]) göstərilən sahədə məhkəmə-hüquqi məsuliyyət, müvafiq informasiyaya çıxış, ictimaiyyətin rolu və digər məsələləri nizamlayır.

Beynəlxalq münasibətlər kontekstində ekoloji təhlükəsizliyin təmini bütün dövlətlərin, müvafiq beynəlxalq təşkilatların və digər maraqlı tərəflərin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müvafiq çoxtərəfli və ikitərəfli müqavilələr çərçivəsində nəzərdə tutulan vasitə və tədbirlərlə həyata keçirilir. Ekoloji təhlükəsizliyin, o cümlədən enerji təhlükəsizliyinin əlaqəli məsələlərinin beynəlxalq-hüquqi aspektləri barədə bir sıra araşdırmalar mövcuddur ([2,3,11]). Bu məsələlərin beynəlxalq-hüquqi aspektləri və bu anlayışın müxtəlif mənbələrdəki təriflərinin müqayisəli təhlili ([11]) öz geniş əksini tapmışdır.

Hazırkı məqalədə qeyd olunan tərif və anlayışların təhlili nəzərə alınaraq, Ermənistan tərəfindən XX əsrin 90-cı illərindən başlanılan ER-AR Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı AR-ə qarşı həyata keçirilmiş işğalçılıq siyasəti zamanı Azərbaycanın ekoloji təhlükəsizlik sisteminə vurulmuş ziyan beynəlxalq münasibətlər kontekstində qiymətləndirilir.

Ümumiyyətlə, silahlı qarşudurma və digər şəraitdə baş vermiş ekoloji cinayətlərin beynəlxalq humanitar hüquq və beynəlxalq münasibətlər baxımından təsvif edilməsi üçün onların həyata keçirilmə tərzini (modus operandi), nəticələrin ağırlığının təhlili böyük əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, məsələn, ekoloji terrorçuluq, ekosid və ekoloji müharibələr kimi qeyri-qanuni aktlar həyata keçirilmə tərzini, vurulmuş ziyan və cinayət tərkibinin digər elementləri baxımdan bəzən oxşar olsalar da, cinayətin subyektini, yəni onu törədənlərin kimliyi, vurulmuş ziyanın ağırlıq dərəcəsi və digər elementlərə görə tamamilə fərqlənir.

İlk öncə ekoloji terrorçuluq anlayışına nəzər salaq. Məlumdur ki, ekoloji terrorçuluq öz kökünü 19-cu əsrin sonlarından erməni və bəzi digər xalqların millətçi təşkilatlarının əsas siyasi mübarizə metodu kimi geniş istifadə olunmuş (Armenian Revolutionary Federation (Dashnaksutyun), Social Democrat Hunchakian Party (Hnchak) və s.) və hazırda davam etdirilən siyasi terrorçu-

luğun müasir növü və hümanitar-hüquqi anlamda ağır nəticələrə səbəb olan tərkib hissəsi kimi 20-ci əsrin ortalarından etibarən formalaşmağa başlamışdır ([5]). Maraqlıdır ki, siyasi terrorçuluğa yaxşı bələd olan erməni və bəzi digər toplumlar terrorçuluğun bu yeni növünə də qısa zamanda yiyələnməyə müvəffəq olmuşlar. Bunu AR-ə qarşı 30 ildən artıq davam edən işğalçılıq siyasəti zamanı həyata keçirilmiş ekoloji xarakterli cinayətlər də sübut edir. Onların bəziləri məqalədə təhlil ediləcəkdir.

Qeyd olunduğu kimi, günümüzdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, xüsusən 4-cü sənaye inqilabının nailiyyətləri müxtəlif ölkələrdə kritik infrastrukturunu, o cümlədən nüvə-atom sənayesi kompleksini, karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı və nəqli infrastrukturunu və digər sahələri ekoloji terrorçuluq cəhətdən son dərəcə həssas hala gətirmiş və bu kritik infrastrukturun mühafizəsi məsələsini global miqyasda XXI əsrin əsas çağırışlarından birinə çevirmişdir. Eyni zamanda, terrorçuluğun müxtəlif formalar kəsb etməsinə baxmayaraq, onun məzmun və məqsədi, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Belə ki, bu anlayışın bir çox ədəbiyyatlarda müxtəlif təriflərinin olmasına baxmayaraq, onun birmənalı tərfi mövcud deyildir. Məsələn, AR-də 18.06.1999-cu il tarixli № 687-IQ sayılı “Terrorçuluğa qarşı mübarizə haqqında” ([19]) qanunda belə bir tərif verilmişdir ki, terrorçuluq - ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında vahimə yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qərar qəbul edilməsinə təsir göstərmək məqsədi ilə insanların həlak olması, onların sağlamlığına zərər vurulması, əhəmiyyətli əmlak ziyanının vurulması və ya başqa ictimai təhlükəli nəticələrin baş verməsi təhlükəsi yaradan partlayış, yanğın və ya digər hərəkətlər (terror aktı) törətmə, habelə həmin məqsədlə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə hədələmədir.

Gələcəkdə qanunvericilikdə terrorçuluğun xüsusi növü kimi ekoloji terrorçuluq (ecoterrorism) barədə tərif verilərkən, xüsusi, fərqləndirici əlamət qismində, qeyri-qanuni əməl nəticəsində zərər yetirilməsi nəzərdə tutulan və ya bununla hədələnen təsir obyektini kimi “əlverişli ətraf mühit”i qeyd etmək lazımdır. Bununla yanaşı, ekoloji terrorçuluğun digər terror növlərindən əsas fərqləndirici cəhəti ətraf mühitə önəmli (ölçüləbilən kateqoriyadır və dəqiqləşdirilə bilər-F.D.) ziyan vurulması və ya vurulma hədəsinin real olması, bununla bağlı əhali arasında ciddi vahimə, panika yaradılması yolu ilə müvafiq dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar (və ya digər qanuni instansiyalar) tərəfindən qərar qəbul edilməsinə, müvafiq hərəkət (və ya hərəkətsizlik) edilməsinə təsir göstərməkdən ibarətdir ([13]). İrəlidə bu barədə ətraflı qeyd ediləcəkdir.

Eyni zamanda, ekoloji terrorçuluğu bir sıra hallarda obyektiv cəhətdən (modus operandi) ona bənzəyən ekosid və ya ekoloji müharibə kimi anlayışlarından, onun kim tərəfindən törədilməsindən və digər cinayət tərkibi elementlərdən asılı olaraq, fərqləndirmək lazımdır.

Belə ki, “ekosid” anlayışı ilə bağlı, bu söz yunan dilində ev, vətən mənasını ifadə edən “oicos” sözü ilə öldürmək mənasını ifadə edən “caedere” sözünün

birleşməsindən əmələ gələn bir anlayış kimi, bəşəriyyət əleyhinə ağır ekoloji cinayət əməllərindən birini ifadə etməkdədir ([13]). Bu anlayış bir sıra araşdırılmalarda, o cümlədən ([4]) məqaləsində də yer almışdır və burada ekosid anlayışı hərbi məqsədlərlə əlaqədar, insan ekosisteminin qismən və ya tamamilə məhv edilməsi istiqamətində əməli nəzərdə tutur ki, bu zaman nüvə, bioloji, kimyəvi və ya digər kütləvi qırğın silahlarından, habelə meşə örtüyünün deformasiyası və məhv edilməsi məqsədilə herbesidlərdən və aviabomba və artilleriya mərmilərindən ekstremal istifadə edilməsi ehtiva edilir. Ekosid genosid (soyqırım) qədər ağır əməllə eyni səviyyədə nəzərdən keçirilir. Məlumdur ki, insanı əhatə edən flora və fauna, su obyektləri, torpaq qatı, yeraltı sərvətlər, atmosfer insanın bir varlıq kimi yaşaması üçün bioloji mühiti formalaşdırır. Buna görə də, ekosid məhz insanın və bütün digər canlı orqanizmlərin yaşaması üçün mövcud olan bioloji əsasın məhv edilməsi ilə ətraf mühitə, ekoloji təhükəsizliyə qarşı yönəlmiş ən ağır cinayətdir. AR Cinayət Məcəlləsinin 28-ci fəslində ekoloji cinayətlər barədə bəhs edilmiş, lakin ekosid bu sferada ən ağır cinayət əməli kimi, təəssüf ki, burada birbaşa müəyyən edilməmişdir. Bir sıra ölkələrin müvafiq qanununda ayrıca maddə mövcuddur. Məsələn, RF-nin CM-də 358-ci maddə ekosidi obyektiv cəhətdən bitki örtüyü və heyvanat aləminin kütləvi surətdə məhv edilməsi, atmosferin və su resurslarının zəhərlənməsi və ekoloji fəlakəti doğuracaq digər əməllərin törədilməsi kimi təsvif edilir ([20]). Bu cinayətin ictimai təhlükəliliyi onda ifadə olunur ki, o qəsdən törədilir və əhalinin və ətraf mühitin təhlükəsizliyinə qarşı yönəlməklə, ətraf mühitə real olaraq çox böyük zərəri nəzərdə tutur. Eyni zamanda, RF CM-nin 358-ci maddəsində ümumən ekosid cinayətinin obyektiv cəhətdən bütün hallarını əhatə etmir və gələcəkdə onun dispozişiyasının əlavələrin olacağı istisna edilmir.

Sonralar praktikada və nəzəriyyədə ekosid anlayışı bir sıra hüquqi sənədlərdə təkcə hərbi cinayət deyil, eləcə də bəşəriyyət əleyhinə cinayət kimi də qəbul edilməyə başladı. Belə ki, “Ətraf mühitə təsir vasitələrini hərbi və ya hər hansı digər düşmənçilik yönümlü istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyanın 1-ci maddəsində bu sənədə qoşulmuş dövlət üçün konvensiyaya üzv olan hər hansı digər dövlətə ziyan vurmaq və ya zərər yetirmək məqsədilə, ətraf mühitə geniş, uzunmüddətli və ciddi zərərlərə səbəb ola bilən təsir vasitələrini hərbi və ya digər düşmənçilik yönündə istifadə etməmək vəzifəsi müəyyən edilir ([13]).

Lakin, ekosid obyektiv cəhətdən ekoloji terrorçuluğa bənzəsə də, ondan fərqli olaraq, beynəlxalq münaqişələr və müharibələr zamanı da rast gəlinir və müharibə aparan dövlətlər tərəfindən zaman-zaman həyata keçirilir. Bir sıra hallarda bu cinayət sırf ekoloji müharibələr zamanı rast gəlinir.

Ekoloji terrorçuluq zamanı isə ətraf mühitə, insanların həyatı, sağlamlığı və əmlakına zərər vuran subyekt hər hansı dövlətin tapşırığı ilə bunu həyata keçirməyən ayrıca terrorçudur və ya terrorçular qrupudur. Bu şəxs və ya onların qrupu cinayəti törədərkən öz siyasi, dini və ya digər ideoloji baxışlarını

təbliğ etmək məqsədini güdürlər. Ümumən, son dövrlər ekoloji dünyada terrorçuluq qorxusunun artmasının əsas səbəbləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi, beynəlxalq ictimaiyyətdə ümumən ekoloji təhlükəsizlik məsələlərinin rolunun daha da artması, habelə dünyada kritik infrastrukturların geniş şəbəkəsinin (AES-lər, karbohidrogen ehtiyatlarının istehsalı və nəqli şəbəkəsi və s.) meydana gəlməsi, eyni zamanda terrorçuların ekoloji cəhətdən müxtəlif zərərli maddələrin və texnologiyaların istehsalına çıxını və istifadəsini asanlaşdıran yüksək informasiya texnologiyaları və sistemlərinin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdur. ([13]) Qeyd edək ki, ekoloji terrorçuluğun da istər hüquq ədəbiyyatında, istərsə də əlaqəli elmlərdə bir sıra tərifləri mövcuddur ([10, 14]). Lakin bu anlayışın universal tərifinin mövcud olmaması bir sıra hallarda onun digər zahirən oxşar cinayətlərlə və bir sıra hallarda isə tamamilə başqa cinayət tərkibi yaradan əməllərlə qarışıq salınmasına gətirib çıxarır. Bununla yanaşı, bu təriflərin müəyyən etdiyi ümumi cəhətləri sistemləşdirsək, o zaman ekoloji terrorçuluğun belə bir tərifini vermək olar:

Ekoloji terrorçuluq – hər hansı ideoloji (o cümlədən erməni millətçi faşizmi) baxışları təbliğ etmək və ictimaiyyətin diqqətini bu ideologiyaya cəlb etmək üçün fiziki şəxs və ya şəxslər qrupu tərəfindən ictimai asayiş, təhlükəsizliyi pozmaq, əhali arasında qorxu, vahimə, panika yaratmaq, yaxud dövlət hakimiyyət orqanları və ya beynəlxalq təşkilatlar, habelə fiziki (sosial qrupu) və ya hüquqi şəxslər tərəfindən qərar qəbul edilməsinə (hərəkət və ya hərəkətsizliyin edilməsinə) təsir göstərmək məqsədilə ətraf mühitə əhəmiyyətli ziyanının vurulmasına səbəb olan hərəkətlər etmə, habelə həmin məqsədlə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə hədələmədir.

Bu tərifdə əhəmiyyətli ziyan anlayışı xüsusi izaha ehtiyacı olsa da, burada əsasən əhalinin əlverişli ətraf mühitdə yaşaması ilə bağlı konstitusion hüququna xələl gətirən, ekoloji stabilliyi, düzəni pozan, biomüxtəlifiyə, flora və faunaya, hava və torpaq örtüyünə ciddi ziyan vuran əməl nəzərdə tutulur. Ekoloji terrorçuluq barədə ədəbiyyatda onun törədilməsi üsulları əsasında bir sıra təsnifatları mövcuddur. Məsələn, ([13]) məqaləsində ekoloji terrorçuluğun nüvə, texnoloji, bioloji, kimyəvi terrorçuluq kimi növlərinin mövcud olduğu bildirilir və onlar ayrı-ayrılıqda təhlil edilir.

Bununla yanaşı, bir sıra qərb ölkələrində mövzu üzrə işıq üzü görən elmi ədəbiyyatda ekoloji terrorçuluq anlayışına gənclərin radikal yönümlü ekoloji qrupları (məsələn, ALF – Animal Liberation Front - Heyvanların azad olunması cəbhəsi və ya ELF – Yer kürəsinin azad olunması cəbhəsi və s) tərəfindən hüquqi cəhətdən xuliqanlıq və digər şəxslərin əmlakına qəsdən zərər vurulması və ya məhv edilməsi kimi tövsif edilən və böyük ictimai təhlükəli sayılmayan əməllər də əlavə edilir ([6]). Halbuki bu cinayətlərin məqsədi ekoloji terrorçuluqdakından fərqlidir.

Ekoloji terrorçuluğa, fikrimizcə, ən bariz misal olaraq, “Aum Sinrike” adlı sektant qruplaşması tərəfindən 1994-cü ildə Yaponiyanın Matsumoto şəhərində zəhərli zarin qazının yayılması, 1995-ci ilin martında isə Tokio şəhərindəki

metroda zarin yayılması cinayətini göstərmək olar. Son cinayət nəticəsində qısa zamanda 13 nəfərin həlak olması və 6,3 min insanın isə müxtəlif dərəcəli zəhərlənməsi terrorçuluğun bu yeni növünün bütün dünya üçün nə dərəcədə təhlükəli olduğunu bir daha göstərmişdir. Nəticədə, polis tərəfindən bu ekoloji terrorçu qrupun rəhbəri Seko Asaxare və digər 12 nəfər həbs olunaraq edam olunmuşlar ([21]).

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımçdır ki, yuxarıda bəhs edilən ekosid və ekoloji müharibə anlayışları bir sıra hallarda obyektiv cəhətdən bir-birinə bənzər olsalar da, bu cinayətlər məqsədi və obyektiv cəhətdən fərqlidir. Belə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi ekosid zamanı silahlı qarşıdurmada bir dövlətin qarşı tərəfə istifadə etdiyi müxtəlif növ silahlar və s. nəticəsində rəqib ölkədə mülki əhalinin həyat şəraitinin, güzəranının, sağlamlığının kəskin pisləşməsi, əhalinin qismən və ya tam tələf olması və ya reproduktiv qabiliyyətinin itirilməsi baş vermiş olur ([23]). Maraqlıdır ki, ekosid ilk dəfə beynəlxalq cinayət kimi Vyetnamda müharibədə iştirak edən ABŞ tərəfindən kütləvi qırğın silahı, yəni ekosid silahı qismində herbesid (defoliant) və kimyəvi maddələrlə mülki şəxslərə, ətraf mühitə və bütün canlı orqanizmlərə ciddi zərər vurulması zamanı qeydə alınmışdır. Belə ki, ötən əsrin ortalarında, konkret olaraq, 1961-1972-ci illərdə Vyetnam müharibəsi zamanı ABŞ silahlı qüvvələri tərəfindən guya meşələrdə gizlənərək mübarizə aparan vyetnamlıların hərbi hissələrini, qruplaşmalarını üzə çıxarmaq üçün istifadə edilmiş herbesidlər əslində həmin bölgədə xeyli sayda əhalinin, bitki örtüyü və canlı orqanizmin məhv edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Ümumilikdə isə həmin müharibədə ABŞ silahlı qüvvələri tərəfindən 96 min ton herbesid istifadə edilmiş, bunlardan 57 mini dioksin tərkibli resepturdan ibarət olmuşdur ([12]).

Ekoloji müharibə anlayışına gəldikdə isə, bu anlayış barədə də elmi ədəbiyyatda müxtəlif variantlarda, lakin məzmunca yaxın təriflər mövcuddur. Ümumən hüquqi ədəbiyyatda müharibə əvəzinə silahlı münaqişə terminindən istifadə edilməsi məlumdur. Beləliklə, silahlı münaqişə zamanı bir-birilə uzun müddət qarşıdurmada olan tərəflər bir-birlərinə qarşı əsas və ya üstünlük verilən hərbi üsul kimi qarşı tərəfdə ətraf mühitin tam və ya qismən məhv olmasına, hətta ekoloji fəlakətin baş verməsinə yönəlmiş əməllərə, tədbirlərə əl atır ([23]).

Bu mənada Ermənistan Respublikasının 30 ilə yaxın Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işğal altında saxlamaqla beynəlxalq birliyin nəzarətindən kənar bölgəyə çevrilən bu ərazilərdə qanunsuz fəaliyyətlə, o cümlədən təbii sərvətlərin talan olunması, bütünlükdə regionun su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi, bütün flora və faunasının məhvi, narkotik vasitələrin əkilib-becərilməsi və qanunsuz dövriyyəsi ilə məşğul olması və s. beynəlxalq humanitar hüququn kobud pozulması və ekoloji cinayətlərin tərkibini formalaşdırmışdır. Belə ki, Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdəki çayları və bütünlükdə regional əhəmiyyətli su ehtiyatlarını, onların mənbələrini çirkləndirmiş, su anbarlarından cəbhəboyu yaşayan əhalinin istifadəsinə imkan verməyib və bununla nəinki yaxınlıqda

məskunlaşan əhali üçün eləcə də Azərbaycan Respublikasının digər bölgələrindəki əhalinin normal yaşayışı üçün ciddi təhlükə yaratmışdır. Bununla yanaşı, suya tələbatın daha çox olduğu əkin-biçin mövsümündə su anbarlarının qarşısı kəsilərək sudan istifadədə maneələr yaradılmış, kəskin su çatışmazlığı torpaqların deqradasiyası ilə nəticələnmişdir. Əksinə, suya az ehtiyac olan mövsümlərdə isə erməni işğalçı rejimi tərəfindən qəsdən su anbarlarından fermer təsərrüfatlarına, sahələrə, otlara, əkin sahələrinə böyük həcmdə suyun buraxılması Azərbaycan Respublikasının digər ətraf rayonlarındakı torpaqlarına, təsərrüfatlarına ciddi ziyan vurmuşdur ([1],[24]). Bu və erməni silahlı qüvvələrinin aşağıda detallı surətdə təsvir edilən əməlləri dünya ictimaiyyəti və müvafiq beynəlxalq hüquqi instansiyalar tərəfindən ekoloji müharibə cinayəti kimi təsnif edilməlidir, çünki onların işğal etdikləri ərazilərdə əsas məqsədi Azərbaycan Respublikasının hərbi, iqtisadi potensialını zəiflətmək üçün ekoloji stabilliyinə ciddi zərər yetirmək, ətraf mühiti tam və ya qismən məhv etmək, hətta orada ağır sosial-iqtisadi nəticələrə səbəb ola biləcək ekoloji fəlakət doğurmaqdan ibarətdir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın nəzarətsiz qalmış ərazilərində Araz çayı və onun qollarının məqsədyönlü çirkləndirilməsi, flora və fauna növlərinin məhv edilməsi baş vermiş, bununla da həm bölgənin ekoloji sabitliyinə ciddi zərər yetirilmiş və eyni zamanda ölkəmizin qeyd olunan yaxın bölgələrində yaşayan əhalisinin həyat və sağlamlığına xələl dəymişdir. Bununla yanaşı, işğal altında saxlanılan bölgələrdə Azərbaycan Respublikasının mineral-xammal ehtiyatlarının qanunsuz mənimsənilməsini baş vermişdir

Ermənistan tərəfindən növbəti ekoloji müharibə aktının qurbanı Azərbaycan Respublikasında işğal olunmuş və ermənilərin hərbi hissələri yerləşdirilmiş Gülüstan və Talış kəndlərindən keçən, mənbəyini Murov dağından götürən İnciçay olmuşdur. Belə ki, 19 noyabr 2010-cu il tarixində bu çayda kəskin çirklənmə müşahidə edilmiş, Tapqaraqoyunlu kənd sakinləri tərəfindən onların yeganə su mənbəyi olan İnciçayda gündüz saat 14:00-15:00 radələrindən başlayaraq çay suyunun qatı köpüklərlə axması müşahidə olunmuş və bu barədə AR Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin 13 sayılı Ərazi Ekologiya və Təbii Sərvətlər Şöbəsinə (Goranboy, Naftalan, Samux, Daşkəsən, Göygöl) məlumat verilmişdir. Ekoloji zərərin yerində qiymət-ləndirilməsi məqdsilə Nazirliyin mütəxəssislərindən ibarət operativ qrup yaradılmış və qrup tərəfindən qısa müddət ərzində həmin su obyektində birbaşa mobil cihazlar vasitəsilə ölçmə işləri görülmüşdür. Götürülmüş su nümunələrində zərərli kimyəvi maddələr üzrə nazirliyin mərkəzi analitik laboratoriyasında analizlər aparılmış və nəticədə çay suyunun keyfiyyətinin ciddi dərəcədə pisləşməsi qeydə alınmışdır. Müvafiq araşdırma və təhlillər göstərmişdir ki, hidrokarbonatlı su qrupundan olan İnciçayın suyunda hidrogen göstəricisi kəskin enərək qələvi mühitdən turş mühitə keçmiş, suyun oksigen rejimi xeyli pozulmuşdur ([26]). Bu nəinki adı çəkilən çayda, eləcə də regionda flora və fauna nümunələrinin kütləvi məhvinə səbəb olan ciddi ekoloji zərərdir.

Analoji vəziyyət AR-in Qazax rayonunun Cəfərli kəndində yerləşən Ağstafaçay su anbarında da qeydə alınmışdır. 1969-cu ildən istismara verilmiş anbar Qazax, Ağstafa, Tovuz və Şəmkir rayonlarının 57 min hektar əkin sahələrinin suvarılmasında və Qazax rayonunun əhalisini içməli su ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edilir. Anbarın suyunu təmin edən çaylar isə Ermənistanın İcevan rayonunda yerləşən Bentonit-gil, Tütün Fermentasiya zavodu, Xalçaçılıq müəssisəsi və Dilicanda fəaliyyət göstərən hərbi zavod öz tullantıları vasitəsi ilə çirkləndirilir. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin Ətraf Mühit üzrə Milli Monitoring Departamentinin 6 mart 2015-ci ildə sərhəd çaylarının çirklənmə dərəcəsini öyrənmək məqsədi ilə aparılmış monitorinqlərində suyun tərkibindəki spesifik çirkləndiricilərdən fenolun miqdarının Şıxlı-2 məntəqəsində normadan 4,2, Ağstafaçayda 3,6, Ağstafaçay su anbarında isə 4 dəfə çox olduğu aşkarlanmışdır. Kəskin iyə malik fenol turşusunun tibbdə az miqdarda olmaq şərti ilə dezinfeksiya zamanı istifadə olunduğunu və fenol buxarı ilə nəfəs aldıqda selikli qişanı zədələdiyini, dəriyə təmas olduqda ağır yanıqlar əmələ gətirdiyini, qida yoluna düşdükdə isə qaraciyər və böyrəkləri zədələdiyini nəzərə alsaq, təhlükənin nəticələrini müəyyən etmək elə də çətin deyildir. Bütün bu əməllər Ermənistan tərəfindən Azərbaycan Respublikasına qarşı faktiki olaraq, ekoloji müharibənin həyata keçirildiyinin faktiki sübutlarıdır.

Əslində bu kimi əməllərin formal olaraq bilavasitə hər hansı dövlətə, o cümlədən Ermənistan Respublikasına aid olmayan və ya onun tərəfindən idarə edilməyən ayrı-ayrı erməni terrorçu təşkilatları tərəfindən həyata keçirildiyi sübut olunarsa, bu əməllər ekoloji terrorçuluq cinayətinin tərkibini də yatarmış olacaqdır. Bu mənada, 2020-ci ilin noyabr ayının 10-da Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən uğurla başa çatdırılmış 44 günlük əks-hücum əməliyyatı zamanı darmadağın edilmiş erməni silahlı qüvvələrinin bölgədə qalmış qalıqları və digər erməni terror qruplaşmaları tərəfindən gələcəkdə də Azərbaycan Respublikası ərazisində ekoloji terror aktlarının həyata keçiriləyi istisna edilmir. Obyektiv cəhətdən oxşar olan bu kimi cinayətlərin AR-in müvafiq hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən istintaqı başa çatdırıldıqdan sonra bu cinayətlər barədə materiallar müvafiq beynəlxalq instansiyalara təqdim ediləcək və Ermənistan dövləti, bu cinayətləri bilavasitə təşkil və icra etmiş ayrı-ayrı erməni vəzifəli şəxsləri beynəlxalq məsuliyyətə cəlb ediləcəklər. Əlavə edək ki, ermənilərin tarixən terrorçuluğa siyasi, hərbi təsir vasitəsi kimi dəfərlərlə müraciət etməsi ([5]) yuxarıda sadalanan əməllərin əksəriyyətinin ekoloji terror və ekoloji müharibə kimi tövsüf edilməsinə dəlalət edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan sularına qarşı həyata keçirilən ekoloji terrorçuluq siyasəti balıqçılıq sənayesinin də inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Belə ki, Araz çayı üzərində Azərbaycan və İran İslam Respublikasının birlikdə inşa etdirdiyi, Naxçıvan ərazisində yerləşən Araz su anbarı hər iki ölkənin balıqçılıq sənayesində mühüm rol oynayır. Çirkli suların, tullantıların birbaşa olaraq ermənilər tərəfindən məqsədyönlü surətdə Araz çayına axıtılması bu su hövzəsinin dərin hissələrində polisaprob (yəni su hövzələrinin

dərin qatlarında yaşayan üzvi birləşmələr) orqanizmlərin intensiv inkişafına səbəb olur. Ağır metallar və zəhərli maddələr isə istehlak edilən balıq və digər qida vasitəsilə əhalinin orqanizmini zəhərləyir ([25]).

Belə ki, AR-in müvafiq dövlət qurumlar tərəfindən keçirilmiş monitorinq-lər nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, Ermənistan ərazisindən ölkəmizə axıb gələn Ağstafaçay və Xramçay çayları Kür çayına qoşulduqdan sonra Kür sularında müxtəlif kimyəvi birləşmələrin, o cümlədən bu ölkədən axıb gələb Oxçuçay Araz çayına birləşdikdən sonra isə Araz sularında ağır metalların miqdarı normadan 10-30 dəfə artıq olmuşdur. Ermənistanın Mehri, Qacaran, Qafan və Dəstəkert dağ-mədən (metalsaflaşdırma) kombinatlarının yüz min tonlarla qatı turş suları, ağır metal duzları və başqa tullantıları Oxçuçayı hədsiz dərəcədə çirkləndirməkdə davam edir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı vaxtlarda bu çayda suyun tərkibində misin miqdarı normadan 25-50 dəfə, fenolların miqdarı isə mütəmadi olaraq normadan 6-15 dəfə artıq olmuşdur. Ermənistanın ərazisində sənayə tullantıları nəticəsində alüminium, sink, manqan, titan və bismut kimi çirkləndirici elementlərə isə, təəssüf ki, Oxçuçayda artıq uzun müddətdir ki, daim də rast gəlinir ([26]).

Bununla yanaşı, erməni silahlı qüvvələri tərəfindən AR-in ekoloji sisteminə vurulan ən ciddi zərərlərdən biri də 1999-cu ildən başlayaraq AR-in işğal olunmuş ərazilərində və həmin ərazilərə yaxın sahələrdəki meşələrin və yaşıl örtüyün erməni hərbiçiləri tərəfindən sisteməlik yandırılması olmuşdur. Bu məqsədyönlü yanğınlar nəticəsində xeyli torpaq qatı, flora və faunanın nadir növləri məhv edilmişdir. Konkret olaraq, 2006-cı ildə 63414 hektar, 2007-ci ildə 31097 hektar, 2008-ci ildə 380 hektar, 2009-cu ildə 250 hektar ərazi ermənilər tərəfindən yandırılmışdır. Məsələn, Tərtər rayonun Çaylı və Şıxarxı kəndlərində ard-arda törədilən yanğınlar nəticəsində ümumilikdə, min hektara yaxın ərazi tamamilə yanaraq külə dönmüşdür. Baş verən yanğınlar nəticəsində Azərbaycana milyon dollarlarla ziyan dəymişdir və təəssüf ki, hazırda yeni yanğınların törədilməsi ilə bu rəqəm artmaqda davam edir. Bundan əlavə, erməni hərbiçiləri bir zamanlar təmas xəttində yerləşən Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər və Xocavənd rayonlarına od vurularaq yandırılmış, on min hektarlarla əraziləri əhatə etməklə, eyni zamanda, digər ərazilərə də yayılan od ətraf mühitə və canlı təbiətə çox ciddi ziyan vurmuşdur.

2006-cı ildən başlayaraq mütəmadi olaraq törədilən yanğınlar nəticəsində 110 min hektardan çox münbit torpaqlar məhv olmuşdur və kənd təsərrüfatına ciddi ziyan dəymişdir ([27]).

Bu mənada ekoloji müharibələrin aparılmasını qadağan edən beynəlxalq müqavilə “Ətraf mühitə təsir vasitələrini hərbi və ya hər hansı digər düşmənçilik yönündə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyadır ([28]). Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, Ermənistan Respublikası da bu konvensiya 15.05.2002 tarixdə qoşulmuşdur ([29]).

Bu Konvensiya BMT Baş Assambleyası tərəfindən 10.12.1976 tarixdə qəbul edilmiş, 1977-ci ilin may ayının 18-də 33 ölkə, o cümlədən SSRİ tərəfin-

dən Cenevrə şəhərində imzalanmış və 1978-ci ilin oktyabr ayının 5-də qüvvəyə minmişdir.

Ermənistanın üzv olaraq son 30 ildə sisteməlik surətdə pozduğu bu konvensiyanın əsas predmeti ondan ibarətdir ki, o, müharibə dövründə ətraf mühitin hərbi hədəf və ya hər hansı düşmənçilik hədəfi kimi seçilməsini qadağan edir.

Məhz ekosid kimi ağır beynəlxalq cinayətin hüquqi təsbit edilməsi də öz başlanğıcını silahlı münaqişələrin (müharibələrin) aparılmasını nizamlayan bu kimi konvensiya və digər beynəlxalq müqavilələrdən götürür. Məsələn, “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun (08.06.1977) 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsində hərbi əməliyyatlar zamanı ətraf mühitə geniş, uzunmüddətli və ciddi zərər vurmağı hədəfləyən və ya bu kimi zərərə səbəb olacağı gözlənilən metod və ya vasitələrin tətbiqini qadağan edir ([30]). Ümumən, silahlı münaqişələr zamanı ətraf mühitin qorunması məsələsi, birbaşa qeyd olunmasa da, beynəlxalq humanitar hüququn bir sıra mənbələrində, o cümlədən 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarında da öz əksini tapmışdır.

Bundan əlavə, 2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin erməni işğalçıları üzərində şanlı qələbəsi ilə başa çatmış 44-günlük müharibə zamanı erməni silahlı qüvvələri münaqişələrin əsas və universal qaydalarından biri olan Qayda 7-ni, yəni Mülki və Hərbi Obyektlərin Fərqləndirilməsi Prinsipini açıq surətdə və sisteməlik olaraq pozmuşdur. Belə ki, bu qayda həm local, həm də beynəlxalq silahlı münaqişələrə tətbiq edilə bilməklə, beynəlxalq ümumi hüququn normasına təşkil edir və 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun 48, 53 (2) maddələrində əks edilmişdir ([30]). Bu qaydaya əsasən, “münaqişə tərəfləri hər zaman mülki və hərbi obyektləri fərqləndirilməlidir. Həmlələr yalnız hərbi obyektlərə yönələ bilər. Həmlələr heç bir halda mülki obyektlərə qarşı yönələ bilməz.” Buna baxmayaraq, qeyd olunan müharibə zamanı Ermənistan Silahlı Qüvvələri müharibə bölgəsindən xeyli uzaqda yerləşən Gəncə şəhərinə dəfələrlə ballistik raketlər atmaqla Qayda 7-ni kobud surətdə pozmuşdur. Belə ki, elan edilmiş humanitar atəşkəsə baxmayaraq, 17 oktyabr 2020-ci il tarixdə istirahət günü saat 01.00 radələrində Ermənistan Azərbaycanın ikinci ən böyük və sıx əhalisi olan şəhərini üçüncü dəfə ağır ballistik raketlərlə vurmuşdur. Nəticədə mülki şəxslər arasında ağır itkilər olmuş, ikisi uşaq olmaqla 12 nəfər həlak olmuş, 40 nəfərdən çox şəxs isə ağır xəsarət almışlar. Mülki şəxslərin qəsdən öldürülməsi beynəlxalq humanitar hüququn normalarına zidd olmaqla müharibə cinayəti, bəşəriyyət əleyhinə cinayət təşkil edir ([31]). Terrorun bütün növlərini dövlət siyasətinə çevirmiş Ermənistanın hazırki və əvvəlki rəhbərliyi bu cinayətlər görə tam məsuliyyət daşıyır. Belə ki, indi və bundan əvvəllər bu kimi cinayətlər zamanı dinc əhalinin raket atəşinə tutulması qərarını məhz onlar vermişlər. Bununla bağlı, Azərbaycan Respublikası milli və beynəlxalq hüquq mexanizmlərindən tam istifadə etməklə bu cinayətkarların ədalət mühakiməsinə cəlb edilməsini tezliklə təmin edəcəkdir.

Silahlı münaqişələr zamanı ekoloji zərərlər mövzusunun davamı kimi qeyd etməliyik ki, “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 sayılı Əlavə Protokolun (08.06.1977) məhz 55-ci maddəsi ([30]) isə bilavasitə belə münaqişələr zamanı ətraf mühitin mühafizəsinə həsr edilmişdir. Bu maddədə silahlı münaqişə aparən tərəflərin geniş, ciddi və uzunmüddətli zərərə səbəb olunmaması üçün ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı qayğısına qalınması qeyd olunur. Eyni zamanda, göstərilir ki, bu mühafizə tədbirləri müharibə aparılmasının elə metod və vasitələrdən istifadəsini istisna edir ki, onların məqsədi ətraf mühitə yuxarıda qeyd olunan zərərlərə gətirib çıxaracaq və ya gözləmək olar ki, gətirib çıxara bilər və bununla da əhalinin həyat və sağlamlığına zərər vura bilər. Bundan əlavə, həmin maddənin 2-ci hissəsində qeyd edilir ki, müharibə aparən tərəfin cavab tədbiri kimi (représailles) ətraf mühitə zərər vurmağı qadağan edilir.

Bundan əlavə, “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 sayılı Protokolun (08.06.1977) 56-cı maddəsində hərbi qarşıdurma zamanı su bəndləri, su anbarları və ya atom elektrik stansiyaların dağıdılması ilə bağlı ətraf mühitə təhlükələr barədə söz açılır ([30]). Eyni zamanda protokolun “Mülki şəxslərin yaşaması üçün zəruri olan obyektlərin müdafiəsi” adlanan 54-cü maddəsində mülki şəxslərin yaşaması üçün digər obyektlərlə yanaşı, kənd təsərrüfatı rayonları və irriqasiya qurğularının dağıdılması qadağan edilir. ([30]).

1 sayılı Protokolda bütün sadalanan normalara məhəl qoymayaraq, Ermənistan silahlı qüvvələri 10 oktyabr 2020-ci il tarixdə saat 12:00-dan etibarən elan edilmiş humanitar atəşkəs rejiminin tələblərini pozaraq, Azərbaycanın dinc əhalisini qəsdən hədəfə almaqla yaşayış məntəqələrini və strateji obyektləri ağır artilleriyadan ardıcıl atəşə tutmuşdur. Bundan əlavə, ER silahlı qüvvələri 17.10.2020-ci il tarixdə gecə saat 01 radələrində növbəti dəfə Cənubi Qafqazın ən böyük istilik elektrik stansiyası olan Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasını hədəfə almaqla cəbhə zonasından 100 km-dən artıq uzaqlıqda yerləşən, iri sənaye şəhəri Mingəçevirə və qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncəyə raketlər atmışdır.

Mingəçevir Su Anbarı Azərbaycanın, həmçinin regionun ən iri sututarlarından biridir və Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən bu su anbarının raket atəşinə tutulması Azərbaycanda ən ağır ekoloji fəlakətə səbəb ola bilərdi. Bu silahlı qüvvələr tərəfindən hərəkətlərə əl atması ilk növbədə 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 sayılı Protokolun (08.06.1977) 54, 55 və 56-cı maddələrinin, habelə “Ətraf mühitə təsir vasitələrini hərbi və ya hər hansı digər düşmənçilik yönündə istifadəsinin qadağan edilməsi haqqında” Konvensiyanın ([28]) bilavasitə pozulmasıdır və bu dövlətin əməli ekoloji müharibə cinayəti hesab edilir. Belə ki, erməni silahlı qüvvələri üçün Mingəçevir Su Anbarı hərbi obyekt deyildir və bu su anbarının fəaliyyəti sırf mülki xarakter daşıyır və AR silahlı qüvvələrinin bölgədəki hərbi əməliyyatlarına heç bir dəstək xarakteri daşmır. Eyni zamanda onun dağıdılması nəinki AR-də, eləcə də

qonşu Gürcüstan və Rusiyada da böyük humanitar və ekoloji fəlakətə səbəb ola bilərdi.

Eyni zamanda, Ermənistanın qeyd olunan əməllərini ekoloji təhlükəlilik dərəcəsi baxımdan araşdırsaq görürük ki, bu əməllər ən ağır ekoloji cinayət hesab edilən ekosidə sui-qəsdən ibarətdir, belə ki, Ermənistan Silahlı Qüvvələri Mingəçevir Su Anbarına dəqiq zərbələr endirə bilsəydilər o zaman tam əminliklə ekosid baş verərdi. Buna görə də, bu əməllər bilavasitə “Beynəlxalq silahlı münaqişələrin qurbanları barədə” 12 avqust 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun (08.06.1977) 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə ziddir. Belə ki, bu əməllər ətraf mühitə həmin maddədə qeyd olunan geniş, uzunmüddətli və ciddi zərər vurmağı hədəfləyirdi ([30]). Məhz bu maddədə ifadə edilmiş norma və silahlı münaqişələrin aparılmasını nizamlayan digər beynəlxalq müqavilələrdəki müvafiq normalar ekosid kimi ağır ekoloji cinayəti tövsif edir.

Bundan əlavə qeyd edək ki, 1976-cı ildə Madrid şəhərində Beynəlxalq hüquq Assosiasiyası tərəfindən silahlı münaqişələr dövründə su resurslarının və mühafizəsi barədə qəbul etdiyi qətnamədə belə münaqişələr zamanı ilkin ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb ola biləcək hidro-texniki qurğuların dağıntısı qadağan edilir ([31]).

ER silahlı qüvvələri 17.10.2020-ci il tarixdə və sonrakı mərhələlərdə dəfələrfə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasına, Mingəçevir Su Anbarına raket zərbələri endirməsi faktiki olaraq, AR-də ekoloji tarazlığın pozulmasına yönəlmişdir, eyni zamanda 1949-cu il Cenevrə konvensiyalarına 1 saylı Protokolun (08.06.1977) 35-ci maddəsinin 3-cü hissəsində qeyd edildiyi kimi, ölkəmizin ətraf mühitinə geniş, uzunmüddətli və ciddi zərər vurmağı hədəfləyir. Bununla əlaqədar, bu hadisə ilə bağlı, AR Prokurorluq əməkdaşları tərəfindən hadisə yerinə baxış keçirilməklə zəruri istintaq-əməliyyat tədbirləri həyata keçirilmişdir ([32]).

AR ETSN-nin hadisə ilə bağlı müvafiq bəyanatında qeyd edilir ki, erməni silahlı qüvvələrinin bu cinayətləri bir çox beynəlxalq konvensiya və qərarların, o cümlədən Ermənistanın da üzv olduğu BMT-nin Bioloji Müxtəliflik haqqında və Səhrələşməyə, torpaqların degradasiyasına qarşı mübarizə Konvensiyalarından irəli gələn öhdəliklərin kobudcasına pozulmasıdır ([33]).

Bununla əlaqədar, beynəlxalq ictimaiyyət, dünyanın beynəlxalq ekoloji və humanitar təşkilatları təcili olaraq işğalçı Ermənistanı insan haqlarına, beynəlxalq təbiəti mühafizə tələblərinə və beynəlxalq öhdəliklərinə riayət olunmasına və törətdiyi ekoloji zərərlərə görə müvafiq kompensasiyanın təmin etməyə məcbur etmək üçün konkret və qətiyyətli addımlar atmalıdırlar.

Növbəti məqalələrimizdə ER tərəfindən Azərbaycan Respublikası ərazisində həyata keçirilən digər ekoloji xarakterli cinayətlərin beynəlxalq münasibətlər və digət kontekstdən təhlili veriləcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. A.Qurbanov "Hidroböhran, hidromünaqişələr və hidrostrategiya" Bakı-2013
2. Q. Məmmədov, M. Xəlilov "Ekologiya, ətraf mühit və insan" Bakı-2006
3. F. Hübətov, Müasir beynəlxalq münasibətlərdə enerji diplomatiyası. Bakı, 2018, 356 s
4. Folk, Richard A. Environmental disruption by military means and international law // Environmental Warfare: A Technical, Legal and Policy Appraisal. Arthur C. Westing, ed. Stockholm Peace Research Institute, 1984.
5. Francis Hyland, Armenian Terrorism: The Past, the Present, the Prospects (Boulder, CO: Westview, 1991), 23.
6. Ovchinsky V.S., Kochubey M.A. Ekstremistskie organizatsii v SShA [The Extremist Organizations in the USA]. Zhurnal rossiyskogo prava, 2009, no. 6, pp. 101-113.
7. Plant, Glenn. Environmental Protection and the Law of War, Scheduled for publication. – New York, January 1992.
8. Боте М. Разрушение среды обитания как способ ведения войны // Разоружение. Т. XV. № 2. 1992. – Нью-Йорк: ООН, 1993.
9. Виноградов С. В. Международное право и охрана атмосферы. – М., 1987
10. Иванцов, С. В. Экологический терроризм как новое проявление современной организованной преступной деятельности / С. В. Иванцов// «Черные дыры» в российском законодательстве 2008. – № 1. – С. 189–192
11. Кукушкина А.В. Международно-правовые аспекты экологической безопасности // Московский журнал международного права. 1993. № 2. С. 59.
12. Международное уголовное право. — 2-е изд. / Под. ред. В. Н. Кудрявцева. - С. 131
13. Рыженков А. Я. Экологический терроризм как глобальная проблема современности // Правовая парадигма. 2017.Т. 16. № 2. С. 479–483.
14. Тисленко, Д. И. Экологический терроризм: уголовно-правовые и криминологические проблемы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Тисленко Дмитрий Игоревич. – Саратов, 2012. – 27 с.
15. <https://www.dw.com/ru>
16. <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/hague-convention-iv-181007.htm>
17. <http://www.sehiyye.gov.az/files/pdf/konst.pdf>
18. <http://e-qanun.az/framework/3851>
19. <http://e-qanun.az/framework/3855>
20. <http://ukodeksrf.ru/ch-2/rzd-12/gl-34/st-358-uk-rf>

21. <https://ria.ru/20200326/1569177256.html>
22. [file:///C:/Users/User/Downloads/ekotsid-kak-prestuplenie-protiv-bezopasnosti-chelovechestva%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/ekotsid-kak-prestuplenie-protiv-bezopasnosti-chelovechestva%20(1).pdf)
23. <https://cyberleninka.ru/article/n/harakteristika-ekologicheskoy-voyny-kak-sovremennogo-globalnogo-ekologicheskogo-vyzova-chelovechestvu>
24. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=11566>
25. http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_oktyabr2009/92388.htm
26. http://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf (son baxılma tarixi:18.12.2014)
27. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeberler>
28. <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/ihl-environment-271004.htm>
29. https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=TREATY&mtdsg_no=XXVI-1&chapter=26&clang=_end
30. <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/61kb31.htm>
31. <file:///C:/Users/User/Downloads/50-430-1-PB.pdf>
32. <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3039>
33. <http://eco.gov.az/az/nazirlik/xeber?newsID=11535>

SUMMARY

ENVIRONMENTAL CRIMES OF ARMENIA AGAINST THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Humbatov F.D.

*Associate Professor at the Department of Planning and
administration of sustainable development
of the Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Azerbaijan,
PhD in Mathematics*

The article is devoted to the analysis of the environmental crimes such as eco-terrorism, environmental war, ecocide in the context of international conflicts. In this regard, it examines some environmental crimes of Armenia against the Republic of Azerbaijan over the past 30 years from the perspective of international relations and humanitarian law.

Keywords: *environmental security, environmental terrorism, environmental war, ecocide*

РЕЗЮМЕ

ОБ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЯХ АРМЕНИИ ПРОТИВ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Гумбатов Ф.Д.

*Доцент кафедры “Планирование и управление
устойчивым развитием” Академии Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики,
доктор философии по математике*

В статье проводится сравнительный анализ понятий экологического терроризма, экоцида, экологической войны в контексте международных конфликтов, и в этом контексте исследуются экологические преступления, как основная составная часть оккупационной политики, совершенные Арменией против республики Азербайджан за последние 30 лет с точки зрения международных отношений и гуманитарного права.

Ключевые слова: *экологическая безопасность, экологический терроризм, экологическая война, экоцид*